

بسم الله الرحمن الرحيم

ترمیم شکاف‌های اجتماعی: نقش زنان مسلمان در بازسازی پیوندهای اجتماعی در عصر فردگرایی دیجیتال

سیده رباب سیدکاظمی^۱

چکیده

با گسترش تکنولوژی‌های نوین ارتباطی و سیطره فضای مجازی، جوامع معاصر با نوعی از شکاف‌های اجتماعی مواجه شده‌اند که در قالب «فردگرایی دیجیتال» نمود یافته است. این پدیده، با تقویت الگوهای منفعت‌محور، روابط انسانی را از همدلی و تعامل اجتماعی تهی ساخته و زمینه‌ساز کاهش سرمایه اجتماعی و پیوندهای عاطفی در خانواده‌ها و جوامع شده است. در این میان، زنان مسلمان به عنوان نهادسازان اولیه اجتماعی و تربیتی، ظرفیت ممتازی برای ترمیم و بازسازی این پیوندهای گسسته دارند. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع اسنادی، تلاش کرده است، نقش زن مسلمان را در ایجاد، حفظ و ارتقاء پیوندهای اجتماعی در پرتو آموزه‌های قرآنی و با توجه به اقتضائات دنیای دیجیتال بررسی کند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که زن مسلمان با الهام از مفاهیمی چون «تعاون»، «امر به معروف»، «اصلاح ذات‌البین» و «رحمت در روابط انسانی»، می‌تواند نقشی محوری در مقابله با آثار فردگرایی دیجیتال ایفا کند.

واژگان کلیدی: شکاف اجتماعی، فردگرایی دیجیتال، پیوند اجتماعی، زنان مسلمان، اصلاح ذات‌البین، سرمایه اجتماعی.

^۱. دانش آموخته سطح دو حوزه خواهران، مدرسه علمیه حضرت فاطمه الزهرا سلام الله علیها بیدگل. Robabkazemi21@gmail.com

مقدمه:

عصر دیجیتال کنونی با گسترش فناوری‌های ارتباطی و شبکه‌های اجتماعی مجازی، دگرگونی عمیقی در ماهیت تعاملات انسانی و پیوندهای اجتماعی پدید آورده است. پدیده "فردگرایی دیجیتال" به عنوان محصول این تحول فناورانه، علی‌رغم ایجاد فرصت‌های ارتباطی نوین، به تدریج بافت سنتی روابط اجتماعی را دچار گسست کرده است. این فردگرایی نوظهور با تأکید بر منافع و ارتباطات فردی، موجب تضعیف روابط حضوری، کاهش مشارکت‌های جمعی و ظهور شکاف‌های اجتماعی جدید شده است.

مطالعات نشان می‌دهد این پدیده تأثیرات عمیقی بر نهاد خانواده و انسجام اجتماعی گذاشته و ارزش‌های جمع‌گرایانه را با چالش‌های جدی روبرو ساخته است. در چنین شرایطی، آموزه‌های اسلامی با مفاهیم غنی مانند رحمت، تعاون اجتماعی، امر به معروف و نهی از منکر، و اصلاح ذات‌البین، منبع ارزشمندی برای بازاندیشی و احیای پیوندهای اجتماعی در جوامع معاصر محسوب می‌شوند.

مسئله‌ی محوری این پژوهش، واکاوی نقش زنان به عنوان کنشگران کلیدی در ترمیم شکاف‌های اجتماعی ناشی از فردگرایی دیجیتال است. زنان در بستر فرهنگ اسلامی، همواره نقش بی‌بدیلی در انتقال ارزش‌ها، تحکیم روابط خانوادگی و تقویت انسجام اجتماعی داشته‌اند. با وجود این، کمتر به ظرفیت‌های منحصر به فرد آنان در بازآفرینی مفاهیم قرآنی همچون تعاون، میانجی‌گری و اصلاح ذات‌البین در فضای دیجیتال پرداخته شده است.

این پژوهش در پی پاسخ به پرسش‌های بنیادین زیر است:

۱. فردگرایی دیجیتال چگونه ساختار پیوندهای اجتماعی و انسجام خانواده را در جامعه معاصر دگرگون ساخته است؟

۲. آموزه‌های اسلامی در حوزه روابط اجتماعی چگونه می‌توانند به عنوان چارچوبی کارآمد در مواجهه با چالش‌های برآمده از فردگرایی دیجیتال بازتعریف شوند؟

۳. زنان مسلمان از چه ظرفیت‌هایی برای ایفای نقش مؤثر در مقام میانجی‌های اجتماعی و عاملان ترمیم شکاف‌های موجود برخوردارند؟

اهمیت و نوآوری این پژوهش در پیوند میان سه حوزه مطالعاتی "فناوری‌های دیجیتال و پیامدهای اجتماعی آن"، "آموزه‌های اسلامی ناظر به روابط اجتماعی" و "مطالعات زنان" نهفته است. این تحقیق می‌کوشد ضمن آسیب‌شناسی فردگرایی دیجیتال، الگویی کاربردی برای نقش‌آفرینی مؤثر زنان مسلمان در بازسازی پیوندهای اجتماعی در بستر تحولات فناورانه معاصر ترسیم کند. رویکرد تلفیقی این پژوهش، ضمن غنی‌سازی ادبیات نظری موجود، راهکارهای عملی برای تقویت سرمایه اجتماعی و پیوندهای انسانی در جوامع اسلامی ارائه خواهد داد.

درباره پیشینه‌ی موضوع با بررسی‌های صورت گرفته مشخص شد که پژوهشی تحت این عنوان و بصورت مستقیم و یکپارچه کار نشده است. با این حال، هر یک از اجزای این موضوع در پژوهش‌های معتبر بررسی شده‌اند: برای مثال آقایان مسیحی، کلدی و مهدوی در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل جامعه‌شناختی فردگرایی در بین زنان و مردان و عوامل مرتبط با آن (مطالعه موردی: افراد ۳۰ سال به بالای شهر شیراز)» با بهره‌گیری از نظریه فردگرایی زیمل، به بررسی تطبیقی میزان فردگرایی و عوامل مرتبط با آن در میان زنان و مردان شهر شیراز (افراد بالای ۳۰ سال) پرداخته است. این پژوهش نشان می‌دهد که فردگرایی در میان شهروندان بالای ۳۰ سال شیراز، تحت تأثیر جنسیت و سایر متغیرهای اجتماعی-فرهنگی قرار دارد. مردان فردگراتر از زنان هستند و عوامل فرهنگی و رسانه‌ای نقش مهمی در این زمینه ایفا می‌کنند. مقاله‌ی «نقش شبکه‌های اجتماعی نوین در تغییر رفتار دختران و زنان ایرانی (مورد مطالعه: دختران و زنان دانشجوی دانشگاه‌های تهران در سال ۱۳۹۲)» نوشته‌ی نعمت الهی و شاطری، نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها نشان دهنده تغییر رفتار کاربران در زمینه‌های فردی، عاطفی، خانوادگی و اجتماعی با تأثیرپذیری از میزان و نوع استفاده از شبکه‌های اجتماعی می‌باشد. مقاله «تبیین جامعه‌شناختی رابطه فردگرایی و تغییر در ساختار خانواده» به کوشش آقایان سهراب زاده، نیازی و افرا، با استفاده از روش کمی به این نتیجه رسیده است که بین فردگرایی و متغیرهای تحقیق رابطه معناداری وجود دارد و انزوای اجتماعی اولین متغیری است که تحت تأثیر فردگرایی تغییر می‌کند.

بنابراین، این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای، به بررسی این مسئله می‌پردازد که چگونه زنان، با الهام از آموزه‌های اسلامی، می‌توانند شکاف‌های اجتماعی ناشی از فردگرایی دیجیتال را ترمیم کنند و به بازسازی پیوندهای اجتماعی کمک کنند. از این رو، ابتدا مفاهیم کلیدی (فردگرایی

دیجیتال و شکاف اجتماعی) از منابع معتبر توصیف شده و سپس با تحلیل تطبیقی، پیوند میان دیدگاه‌های جامعه‌شناختی و اسلامی بررسی می‌شود.

۱. مبانی نظری

شکاف اجتماعی

واژه شکاف در علوم اجتماعی ابتدا در حوزه سیاسی بکار گرفته شده است؛ مانند این تعریف:

«شکاف اجتماعی به عنوان نوعی تقسیم اجتماعی پایدار و عینی در جامعه تعریف می‌شود که در آن اعضای گروه‌های اجتماعی متمایز، به دلایل ساختاری و تاریخی، از یکدیگر جدا می‌شوند و این جدایی اغلب با تفاوت در هویت، منافع، باورها و رفتارهای سیاسی همراه است. این شکاف‌ها معمولاً بر پایه‌ی ویژگی‌هایی چون مذهب، قومیت، طبقه اجتماعی، منطقه جغرافیایی یا زبان شکل می‌گیرند و زمانی به شکاف اجتماعی واقعی تبدیل می‌شوند که این تمایزها به‌طور سیاسی سازمان‌دهی شده و پایدار بمانند، مثلاً از طریق نظام‌های حزبی یا الگوهای رأی‌دهی.» (آکسفورد رفرنس، بی‌تا).

و تعاریفی مشابه این تعریف نیز وجود دارند که بر تمایزات سیاسی تمرکز دارند؛ ولی برای ارائه تعریفی عام از این مفهوم با رویکرد جامعه‌شناختی، این تعریف جامع‌تر است:

«شکاف اجتماعی، گروه‌بندی متشکل هویت‌بخش آماده رویارویی اعضای یک جامعه با یکدیگر، به دلیل تفاوت در ارزش‌ها و دسترسی به منابع است. تا زمانی که هویت گروهی ناشی از تفاوت ارزش‌ها و منابع، تفکیک نیافته و رقابت بین گروهی ایجاد نکند، شکاف اجتماعی شکل نمی‌گیرد و هم‌زیستی به رویارویی نرسیده، به تضاد اجتماعی تبدیل نمی‌شود. شکاف اجتماعی وجود لایه‌های متعارض در مسیر منابع و ارزش‌ها در یک جامعه است که آمادگی رویارویی با یکدیگر را داشته باشند.» (پرچی و درخشان، ۱۴۰۰، ۱۰).

در آثار متفکران مسلمان، به‌ویژه در حوزه تفسیر قرآن و علوم اجتماعی اسلامی، تعریف صریح و یکپارچه‌ای از «شکاف اجتماعی» به‌صورت یک اصطلاح علمی مدرن کمتر دیده می‌شود، زیرا این مفهوم بیشتر در چارچوب علوم اجتماعی غربی و در دوران مدرن مطرح شده است. با این حال، متفکران مسلمان با استناد به مفاهیم قرآنی و سنت اسلامی، به موضوعاتی پرداخته‌اند که به‌طور غیرمستقیم به شکاف اجتماعی اشاره دارند، مانند پیوندهای اجتماعی (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱، ۳۳۳)، روابط خانوادگی (صله رحم) (همان)، عدالت اجتماعی (همان)، و همبستگی (مربطه) (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۴، ۱۴۳)، که با تضعیف یا فقدان این مفاهیم، مفهوم شکاف اجتماعی مطرح می‌شود. مفسر بزرگ معاصر علامه طباطبایی، شکاف اجتماعی را حالتی می‌داند که «رابطه‌ی عاطفی میان اعضای خانواده و به‌ویژه بین والدین و فرزندان از میان برود. این رابطه عاطفی، بنیان استواری جامعه محسوب شده و مانع از جدایی زن و شوهر می‌شود. از منظر فطرت و سنت اجتماعی، احترام و احسان به والدین ضروری است. اگر این اصل رعایت نشود و فرزندان با والدین مانند بیگانه رفتار کنند، عاطفه خانوادگی نابود شده و پیوند اجتماعی از هم می‌پاشد.» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۳، صفحه ۱۰۵)

همچنین مفسر معاصر، مکارم شیرازی نیز با توجه به آیه ۸۳ سوره بقره، درباره علل زنده ماندن و همبستگی یک جامعه چنین می‌گوید: «از دیدگاه قرآن، بقا و سربلندی ملت‌ها به تکیه بر خداوند به‌عنوان قدرتی بی‌زوال، رعایت احسان به والدین، خویشاوندان و جامعه، حمایت از ضعیفان، پرداخت زکات برای کاهش شکاف طبقاتی و حفظ همبستگی اجتماعی وابسته است. در مقابل، شکاف اجتماعی و نابودی ملت‌ها از تفرقه، نزاع‌های داخلی، خون‌ریزی و غارت اموال یکدیگر ناشی می‌شود. همچنین، تبعیض در اجرای قوانین و اولویت دادن به منافع شخصی بر منافع جمعی، به سقوط جامعه منجر می‌شود.» (مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۳۳) با توجه به این مطالب، می‌توان درباره مفهوم شکاف اجتماعی از نظر قرآن پژوهان چنین گفت که، شکاف اجتماعی به معنای فروپاشی پیوندهای عاطفی و اجتماعی است که می‌تواند از بنیان‌های کوچک (مانند خانواده) آغاز شود و در سطح کلان اجتماع به صورت تفرقه، اختلاف، و تنازع و تبعیض در اجرای قوانین نمود پیدا کند. لذا حفظ روابط عاطفی و همبستگی اجتماعی برای بقا و سربلندی جامعه ضروری بوده و تکیه بر ارزش‌های الهی و حمایت از ضعیفان به عنوان راهکار جلوگیری از شکاف اجتماعی معرفی می‌شود. این مطلب می‌تواند معادل مفهوم شکاف اجتماعی قرار بگیرد.

فردگرایی دیجیتال

فردگرایی دیجیتال به عنوان یک مفهوم اجتماعی و فرهنگی، به بررسی نحوه تعامل افراد با فناوری‌های دیجیتال و تأثیر آن بر هویت، ارتباطات و انتخاب‌های شخصی می‌پردازد. فردگرایی دیجیتال به‌عنوان گرایشی تعریف می‌شود که در آن افراد از قواعد اجتماعی و جمعی فاصله گرفته و به‌سوی اولویت‌ها و انتخاب‌های مبتنی بر فرد حرکت می‌کنند (رضایی و غلامزاده، ۱۳۹۷، ۱۱-۱۲). این گرایش بر پایه احساسی پایدار از بودن به‌عنوان فردی مستقل استوار است. در بستر اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، فردگرایی دیجیتال به‌معنای فرایندی است که طی آن کاربران هویت خود را به‌شکل شخصی‌سازی‌شده و مستقل از نهادهای سنتی مانند خانواده، دین یا دولت شکل داده و ابراز می‌کنند (آلوارز و همکاران، ۲۰۲۰، ۵). این فردگرایی شامل تمایل به بیان خویشتن، ساخت هویت فردی، مدیریت آگاهانه نحوه نمایش خود به دیگران و استقلال در تصمیم‌گیری‌ها و سبک زندگی است. مظاهر این نوع فردگرایی در فضای مجازی شامل پروفایل‌های شخصی‌شده، محتوای تولیدشده توسط کاربران به‌عنوان ابزار خودبیانگری، تنوع در سبک‌های زندگی و ظاهر، و همچنین تمرکز بر «من» به جای «ما» است (همان، ۴-۷). در این میان، تفاوت‌های نسلی نیز آشکار است؛ نسل‌های جوان‌تر با آزادی و راحتی بیشتری به بیان هویت فردی می‌پردازند، در حالی که نسل‌های قدیمی‌تر با احتیاط بیشتری عمل می‌کنند (همان).

جامعه، زمینه‌ساز احیای روحیه جمع‌گرایی می‌شود. همچنین او با بازتعریف و بازآفرینی مفهوم امر به معروف متناسب با فضای دیجیتال، می‌تواند ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی را در این عرصه جدید ترویج دهد. نقش میانجی‌گری اجتماعی و اصلاح روابط میان افراد (اصلاح ذات‌البین) از دیگر کارکردهای مهمی است که زنان در جوامع اسلامی می‌توانند بر عهده گیرند.

شاید مهم‌ترین نقش زن مسلمان در دوران معاصر، ترویج رحمت و همدلی در مناسبات انسانی باشد؛ عنصری که در فضای دیجیتال به شدت کمرنگ شده است. این پژوهش تأکید می‌کند که زنان با تکیه بر آموزه‌های دینی و با درک صحیح از چالش‌های فضای مجازی، می‌توانند به‌عنوان عاملان تغییر اجتماعی، پیوندهای گسسته را ترمیم کنند و جامعه‌ای مبتنی بر همبستگی و روابط انسانی اصیل را شکل دهند. این پژوهش پیشنهاد می‌کند که باید ظرفیت‌های زنان مسلمان در شکل‌دهی به جامعه‌ای اخلاقی و منسجم، بیش از پیش شناسایی و تقویت شود و نهادهای اجتماعی و فرهنگی نیز باید زمینه‌های لازم برای فعالیت مؤثر زنان در این عرصه را فراهم آورند. چنین رویکردی می‌تواند راهی برای برون‌رفت از چالش‌های فردگرایی دیجیتال و احیای سرمایه اجتماعی در جوامع معاصر باشد.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. آرام، محمدرضا؛ جایگاه مفهومی تکافل اجتماعی در حوزه امر خیر و نیکوکاری، اولین همایش ملی خیر ماندگار، ۱۳۹۵.

۲. اسمایلی، م؛ مسئولیت جمعی، در: زالتا، ا. ن. و نودلمان، یو. (ویراستاران)، دانشنامه فلسفه استنفورد، بازیابی از: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/collective-responsibility/>.

۳. اقدسی، علی نقی؛ محمودی، ایرج؛ بررسی رابطه استفاده از اینترنت و انزوای اجتماعی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز)، مطالعات جامعه‌شناسی، شماره ۱۱، صص ۷۹-۹۲، ۱۳۹۰.
۴. آکسفورد رفرنس (بی‌تا)؛ شکاف اجتماعی، در: فرهنگ جغرافیای انسانی، بازیابی از: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100514996>
۵. آلوارز، اس؛ مایر، گ؛ گرونوولد، ن؛ شولتز، ج.ه؛ بیان‌های فردگرایی در اینترنت و رسانه‌های اجتماعی: مطالعه گروه کانونی چندنسلی، ژورنال تحقیقات پزشکی اینترنت، شماره ۱۱، صص ۴-۷، ۲۰۲۰.
۶. آهنگران، محمدرسول؛ افشار، اباذر؛ بررسی تأثیر فردگرایی بر گفتمان عدم مداخله حاکمیت در الزام به حجاب، مطالعات اسلامی زنان و خانواده، شماره ۵، بهار و تابستان ۱۳۹۷، صص ۱۲۷-۱۴۶.
۷. امیرمظاهری، امیرمسعود؛ ایرانشاهی، اعظم؛ فرصت‌های فضای مجازی برای تعامل اجتماعی زنان ایرانی (از دید زنان فعال در فضای مجازی)، علوم اجتماعی (دانشگاه آزاد خلیج)، شماره ۱ (پیاپی ۲۰)، سال ۱۳۸۸.
۸. الهامی، حدیثه؛ اسمعیلی، معصومه؛ نعیمی، ابراهیم؛ فرایند انتقال مولفه‌های اخلاقی از والدین به فرزندان نوجوان: یک مطالعه کیفی، رویش روان‌شناسی، شماره ۷، سال ۱۴۰۰، صص ۱۲۷-۱۴۰.
۹. ایزدی‌فرد، علی‌اکبر؛ تأملی در روش تربیتی امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه امام خمینی رحمه‌الله، مجموعه آثار کنگره اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی امام خمینی (ره)، جلد ۸، سال ۱۳۸۲.
۱۰. پاینده، ابوالقاسم؛ نهج الفصاحه؛ چاپ دوم، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲.
۱۱. پرجمی، داود؛ درخشان، فاطمه؛ بررسی شکاف اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن؛ مورد مطالعه: شهر تهران، جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۳، سال ۱۴۰۰، صص ۱-۲۶.
۱۲. پیروسی، معصومه؛ شیرخانی، علی؛ نقش زنان در توسعه توانایی‌های سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها)، مطالعات زن و خانواده (پژوهشکده زنان دانشگاه الزهرا)، شماره ۲ (پیاپی ۱۷)، سال ۱۳۹۹، صص ۱۱۵-۱۳۶.
۱۳. توسکی، سمانه فرهاد؛ ترویج سبک زندگی اسلامی و نقش تربیتی زنان، پیام زن، شماره ۲۶۷، خرداد ۱۳۹۳.
۱۴. حیدری، الهام؛ مرزوقی، رحمت‌الله؛ بررسی تأثیر مهارت‌های شهروندی سایبری بر استفاده بهینه از فضای مجازی و اشتیاق تحصیلی دانشجویان پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شیراز، راهبردهای آموزش در علوم پزشکی، شماره ۳، سال ۱۳۹۷، صص ۸۱-۸۸.

۱۵. دارابی، مسعود؛ حیدرآبادی، ابوالقاسم؛ نقش تعاونی‌ها در توسعه اجتماعی و اقتصادی، مطالعات توسعه اجتماعی ایران، شماره ۱، سال ۱۴۰۱، صص ۱۵۹-۱۷۴.
۱۶. رحیمی‌صادق، زهرا؛ سهرابی، زهرا؛ برجعلی، احمد؛ فلسفی‌نژاد، محمدرضا؛ معتمدی، عبدالله؛ تدوین برنامه آموزش مهارت‌های زندگی مبتنی بر فرهنگ اسلامی برای زنان مطلقه: یک مطالعه کیفی، پژوهش‌های مشاوره، شماره ۷۱، سال ۱۳۹۸، صص ۱۵۵-۱۷۵.
۱۷. رضوی، عباس؛ اصلاح ذات‌البین در فرهنگ دینی، حوزه، شماره ۱۰۱-۱۰۲، سال ۱۳۷۹، صص ۳۱۷-۳۵۶.
۱۸. رنجبر، علی؛ مبانی نظری و روش‌های اصلاح ذات‌البین در اسلام (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)؛ اصفهان: موسسه آموزش عالی غیردولتی و غیرانتفاعی دارالقرآن الکریم، ۱۳۹۱.
۱۹. شفیعی، سمیه‌سادات؛ حسینی‌فر، زهرا؛ زنان و سبک زندگی؛ مطالعه ارزش‌های محوری در صفحات زن‌نویسته اینستاگرامی، پژوهش‌نامه زنان، شماره ۳۲، صص ۱۴۷-۱۷۲، ۱۳۹۹.
۲۰. شین، ه.؛ پارک، س.؛ تفاوت‌های جنسیتی در شبکه‌های اجتماعی و سلامت جسمی و روانی: آیا روابط اجتماعی در زنان بیش از مردان محافظ سلامت هستند؟، مرزهای روان‌شناسی، شماره ۱۴، صص ۱-۱۷، ۲۰۲۳.
۲۱. طباطبایی، محمد حسین؛ تفسیر المیزان (محمداقبر موسوی، مترجم)؛ جلد ۱۱، چاپ یازدهم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸.
۲۲. طبینیا، محمدصالح؛ ربانی‌اصفهانی، حوریه؛ بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت زنان در فعالیت‌های داوطلبانه خیرخواهانه، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۲ (پیاپی ۱۱۷)، صص ۱۳۵-۱۵۸، ۱۳۹۷.
۲۳. عبداللهیان، حمید؛ هومن، نیلوفر؛ نقش شبکه‌های اجتماعی در توانمندی زنان از منظر صاحب‌نظران حوزه زنان، جنسیت و ارتباطات، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره ۵۸، صص ۱۴۱-۱۶۴، ۱۳۹۹.
۲۴. کاشی، غلامرضا؛ محمدجواد، زهرا؛ اردکانی‌فرد، زهرا؛ گفتمان‌های دین رسانه‌ای شده زنانه در اینستاگرام فارسی، فرهنگ و هنر، شماره ۳، صص ۳۹۷-۴۱۸، ۱۴۰۱.
۲۵. کجباف، محمداقبر؛ شیوه‌های نوین امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه روان‌شناسی و اسلام، اولین کنفرانس بین‌المللی شهروند مسئول، ۱۳۹۰.
۲۶. کریستوف-مور، ل.؛ سیمپسون، ا. آ.؛ کوده، گ.؛ گریگایتیته، ک.؛ یاکوبونی، م.؛ فراری، پ. ف.؛ همدلی: تأثیرات جنسیتی در مغز و رفتار، علوم اعصاب و بررسی‌های رفتاری، شماره ۴، صص ۶۰۴-۶۲۷، ۲۰۱۴.

۲۷. کریمی عقدا، هادی؛ شریفی اردانی، علیرضا؛ صباغیان بغدادآباد، حمید؛ غلامزاده بافقی، طیبیه؛ پورغلامی، فرزاد؛ تبیین مهارت اجتماعی فرزندان بر اساس تنظیم هیجان والدین: بررسی نقش میانجی گری روابط والد-کودک، پژوهش های روان شناسی اجتماعی، شماره ۵۳، صص ۹۳-۱۰۸، ۱۴۰۳.
۲۸. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب؛ اصول کافی (علی اکبر غفاری، مصحح)؛ جلد ۴، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ ق.
۲۹. کونرات، س. ه.؛ اوپراین، ا. ه.؛ هسینگ، س.؛ پارادوکس همدلی: افزایش گسست در عصر افزایش ارتباط، در: کوپلان، ر. ج. و باوکر، ج. س. (ویراستاران)، کتاب راهنمای تنهایی: دیدگاه های روان شناختی درباره انزوای اجتماعی، کناره گیری اجتماعی و تنها بودن، صص ۱-۲۲، چاپ اول، ویلی-بلکول، ۲۰۱۲.
۳۰. لطفی، آرمین؛ نجفی توانا، علی؛ بررسی نقش پلیس در اصلاح ذات البین و تأثیر آن بر کاهش آمار پرونده های قضایی (مطالعه موردی: چهار کلانتری در تهران)، فصلنامه مطالعات حقوق، شماره ۹، صص ۳۵-۵۸. بهار ۱۳۹۶.
۳۱. محسنی تبریزی، علیرضا؛ عباسی قادی، مجتبی؛ تبیین و مقایسه مشارکت اجتماعی جوانان در دو جامعه ایران و تاجیکستان، جامعه شناسی ایران، شماره ۳، صص ۹۳-۱۳۱، ۱۳۹۲.
۳۲. محمدی، علیرضا؛ دارایی مهری، ؛ طولابی، زینب؛ واکاوی مؤلفه های مسئولیت اجتماعی به عنوان یک ارزش اخلاقی در دانشگاه های آزاد اسلامی، اخلاق در علوم و فناوری، شماره ۴، صص ۱۰۴-۱۱۰، ۱۴۰۰.
۳۳. مرتضوی اسکویی، سیدبهرام؛ اکبری، مرضیه سادات؛ بورقانی فراهانی، سهیلا؛ تأثیر شبکه های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی دانشجویان؛ مطالعه موردی: دانشگاه علوم و تحقیقات، مدیریت فرهنگی، شماره ۲۵، صص ۷۹-۹۲، ۱۳۹۳.
۳۴. مردانی، علی؛ آیتی، سیدمحمد رضا؛ نقیبی، سیدابوالقاسم؛ راهکارهای توسعه امر به معروف و نهی از منکر در آموزش دانش آموزان، فصلنامه توسعه ای آموزش جندی شاپور، ویژه نامه، صص ۹۴-۱۰۱، ۱۳۹۶.
۳۵. مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار استاد شهید مطهری؛ جلد ۷، چاپ هفتم، تهران: صدرا، ۱۳۷۶.
۳۶. مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ جلد ۳۲، چاپ سی و دوم، تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۳۸۰.
۳۷. موسوی، سیدجعفر؛ مهرپور، مریم؛ نقش واسطه ای کارآمدی مربی گری در رابطه بین هوش هیجانی و سبک رهبری مربیان زن ورزشی شرکت کننده در دوازدهمین المپیاد دانشجویی کشور، پژوهش در ورزش تربیتی، شماره ۹، صص ۴۳-۶۴، ۱۳۹۴.

۳۸. مولایی پاره، برزو؛ سعیدی اصل، قدرت الله؛ رضوان سعیدی اصل؛ نقش زنان در ترویج فرهنگ اسلامی و تقویت هویت دینی و ملی فرزندان، رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری، شماره ۸۷، صص ۱۱۸۸-۱۱۹۵، ۱۴۰۱.
۳۹. نیازی، محسن؛ سخایی، ایوب؛ بررسی تأثیر سازه های جامعه شناختی بر سلامت اجتماعی (مورد مطالعه: شهروندان شهر کاشان)، مطالعات جامعه شناختی، شماره ۲، صص ۲۵۵-۲۹۷، ۱۳۹۹.
۴۰. نیازی، محسن؛ کارسنجی، مهدی؛ سخایی، ایوب؛ حسینی زاده، سید سعید؛ فراتحلیل رابطه بین اینترنت و انزوای اجتماعی، علوم اجتماعی دانشگاه آزاد واحد شوشتر، شماره ۳۸، صص ۱-۲۶، ۱۳۹۶.